

ОБРАЗИ НЕЗАБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

2 вересня 2023 року я отримав, як виявилось, останнього листа від Михайла Володимировича: «Дуже дякую, Дмитрику, за гарну книжку, враження з презентації та поточні звістки. Зараз клопоти з початком навчання. Чи зможу за тиждень послухати цю лекцію в запису? МК». Саме так мене називали Михайло Володимирович Кірсенко і Тетяна Аркадіївна Балабушевич — мої незабутні Вчителі й Наставники... Називали... вже в минулому, але в моїй пам'яті і серці вони залишаються назавжди як світлий, незабутній образ, як пам'ять про Людей, які мене щиро любили, і цю любов я постійно відчував, навіть коли був на великій віддалі, чи то в Україні, чи за кордоном. І я їх щиро любив і буду любити і берегти пам'ять про них до кінця вже своїх днів...

У цьому листі йшлося про лекцію Кирила Говоруна, яку той читав в Інституті релігійних наук імені Томи Аквінського 2 вересня 2023 р. На той час минуло вже кілька років, як я викладав в цьому ушлявленому виші. Перед тим там викладав Михайло Володимирович.

Уперше про Інститут Томи Аквінського я дізнався ще в часі свого навчання в Могилянці, коли Інститут розташовувався ще на Подолі, на Боричевому току. Хто мені сказав про Інститут, уже не пам'ятаю. Можливо, Михайло Володимирович. Перше, що вразило — це привітна атмосфера, зовсім інакша від наших, суто українських вишів. Там почувалося затишно, з відчуттям, що тобі тут раді. Власне мене цікавило саме навчання (але студентом я так і не став) і бібліотека. Згодом Інститут переїхав в інше приміщення на Лук'янівці, і бувати в ньому стало складніше. Проте після повернення зі Львова до Києва в 2009 р. і вступу до аспірантури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України я почав бувати там частіше, з того часу — у зв'язку з різними заходами, що там відбувалися. Як правило, інформацію про події в Інституті Томи Аквінського надсилав Михайло Володимирович, який на той час там викладав.

І ось одного січневого вечора 2019 р. повернувся додому і натрапив на електронній пошті на лист від вченого секретаря Інституту Томи Аквінського Катерини Рассудіної з пропозицією читати в Інституті курс з історії Церкви, іншими

словами — з історії Середньовічної Церкви. При цьому, п. Катерина зазначила, що рекомендував мене Михайло Володимирович Кірсенко.

Це була не перша моя рекомендація від Михайла Володимировича та Тетяни Аркадіївни. В мене було таке враження, що вони про мене завжди пам'ятали, і було дуже соромно, що я постійно мандрував світами і не завжди пам'ятав про них. Але...

На лекціях з історії європейської цивілізації Михайло Володимирович інколи відходив від безпосередньої теми і досить детально розповідав, що де можна побачити в європейських містах. Він це робив так майстерно, що складалося враження, ніби він не пригадує, а веде екскурсію цими містами в реальному часі. З часом ці сюжети забувалися. Однак коли потрапив у якусь локацію, про яку вже знав/чув від Михайла Володимировича, одразу пригадувалась лекція чи приватна бесіда, в якій він про неї згадував. Більшому й глибшому запам'ятовуванню сприяло й те, що про ці ж локації інколи згадувала на лекціях чи семінарах і Тетяна Аркадіївна. І от потрапивши в ті місця, миттєво пригадувалися образи Михайла Володимировича та Тетяни Аркадіївни й хотілося закричати: «І я вже тут!». Але в перші мої поїздки в Європу доводилось чекати на повернення в Україну і приходу в Могилянку, коли й наставала нагода розповісти про свої враження. Інколи, правда, Михайло Володимирович заганяв у ступор, привітно посміхаючись і кажучи, що він там не був і йому дуже цікаво.

Взагалі посиденьки в кабінеті Михайла Володимировича, Тетяни Аркадіївни та Надії Дмитрівни Довженко — то окрема історія. І той кабінет заслуговує на статус меморіальної кімнати, оскільки крізь неї пройшли ледь не всі студенти-історики Могилянки кількох поколінь. Зайшовши до кабінету, бачив, як правило, що сидів пан професор в оточенні численних відвідувачів. При цьому він завжди знаходив час перекинутись кількома словами і запросити сісти й трішки почекати. Хтось ішов ставив чайник, і розмова затягувалась. На підлозі, на столах і під ними лежали книжки, точніше, були звалені, і мені це дуже імпонувало, оскільки створювало атмосферу пошуку і відповідало моїм власним звичкам.

Пригадую, що коли вже був на посаді старшого наукового співробітника Інституту Грушевського, моєю першою так званою «плановою темою» було дослідження з історії української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині, і я, природно, прийшов до Михайла Володимировича за порадою. Він буквально завалив телефонами і адресами, куди й до кого можна звернутися в Чехії.

В Інституті Томи Аквінського Михайла Володимировича пам'ятали і пам'ятають. Якось він у мене запитав, чи ще викладає в Інституті отець Петро Октаба. На щастя для України й українців, викладає. Це один із найкращих і найглибших біблеїстів сучасності та ще й надзвичайно світла й привітна людина. Не дивно, що дві такі постаті, як він і Михайло Володимирович, подружилися. З отцем Петром ми неодноразово згадували про Михайла Володимировича і, навпаки, з Михайлом Володимировичем згадували о. Петра. Але був ще й інший випадок. Здається, на моїй першій лекції в Інституті з історії Середньовічної Церкви до мене підійшов студент із дивним запитанням: «Я вже прослухав цей курс у професора Кірсенка, чи можна його прослухати ще й у Вас?». Звісно, що можна. Після закінчення курсу я запитав у нього, що він може сказати про мої курси. Відповідь була лаконічна: «Інакше».

Оце «інакше» — притаманна саме Михайло-ві Володимировичу відповідь. Інколи запитуюш його думку про якусь книжку чи ідею, чи ще щось, а він відповідає: «Краще, гірше — інакше». Так Михайло Володимирович учив думати. «Інакше» змушувало шукати раціональне зерно в чужій думці, поважати інакшу думку, адже вона не є ні гіршою, ні кращою. Вона є просто інакшою. Цього так бракує українським «науковцям», особливо гуманітаріям і особливо Могілянці...

Проте з о. Петром Октабою, як і з прекрасною людиною Людмилою Олександрівною Филипович, я познайомився ще раніше, в стінах Київської Трьохсвятительської духовної семінарії Української Греко-Католицької Церкви, куди до викладання мене також рекомендував Михайло Володимирович. Загалом Михайло Володимирович і Тетяна Аркадіївна мене завжди і скрізь рекомендували. Мій перший візит до Дипломатичної академії України теж відбувся в компанії Михайла Володимировича. Було очевидно, що йому було важливо увести мене в це коло, проте, на жаль, мій перший виступ/доповідь у стінах академії відбудеться вже після смерті улюбленого професора і буде стосуватися зокрема його пам'яті...

Університет був соціо- та життєсферою Михайла Володимировича та Тетяни Аркадіївни. Якось, ще взимку цього року, до прориву метро між станціями «Либідська» та «Деміївська» я їхав у бібліотеку Вернадського і на виході з метро зустрів п. Анатолія Русначенка. Він теж колись викладав у Могілянці, але наші дороги там розминулися. Познайомились ми вже значно пізніше, десь у 2010-ті роки. Хоча надворі було волого й холодно, розговорились. Пан Анатолій висловив подив, чому за такого високого потенціалу Тетяна Анатоліївна і Михайло Володимирович мало писали. Це питання інколи і я ставив. Михайло Володимирович щодо цього жартував, що він написав лише одну варту уваги річ, але яку саме — не казав. Як на мене, це був унікальний спосіб невимушено змусити перечитати всі його друковані праці. І мушу сказати, що мені вдалося визначити цю єдину працю — це «Opera Omnia» Михайла Кірсенка. Тетяна Аркадіївна була більше задіяна в дослідницькій та публікаторській діяльності. Але справжньою їхньою стихією були студенти, був Університет.

Студенти платили взаємною любов'ю. Принаймні на моїй пам'яті не було жодного студента, який би не порадив записатися на курси Михайла Володимировича чи Тетяни Аркадіївни. У своїх лекціях і семінарах вони інколи відходили від теми, однак тим самим розширювали світогляд своїх студентів, вводили в світ історичної науки, в живу історію. Не забуду розповіді Тетяни Аркадіївни про роботу в архівах над темою кандидатської дисертації, що стосувалася магнатського господарства Руського воєводства Речі Посполитої XVIII ст. (захищеної в Ужгороді в 1975 р.): прочитання рукописів XVIII ст. на початках давалося складно і вже брав відчай, але підійшов Ярослав Дмитрович Ісаєвич, заспокоїв, і робота пішла. Тетяна Аркадіївна неодноразово згадувала постать Ісаєвича та її зустрічі з ним. Так само тема «Габсбургів» у моєму світі символів — це тема Тетяни Аркадіївни. Вона навіть по-особливому, зі своєрідним притиском вимовляла саме родове прізвище: «Габсбурги». Подібні враження й спогади залишили лекції та семінари, в яких Тетяна Аркадіївна згадували про країни Балтії. Литву та її культуру люблю з дитинства, але цілісно й глибоко полюбив ці маленькі й прекрасні країни — Литву, Латвію та Естонію — лише завдяки Тетяні Аркадіївні. Натомість Михайло Володимирович — то Чехія, Польща та Західна Європа.

І Тетяна Аркадіївна, і Михайло Володимирович повністю віддавалися студентам, віддавали їм усі свої сили і знання. Михайло Володимиро-

вич часто повторював: «Доки ви тут (в університеті) — витрясіть із викладача все, що можете!». Не пам'ятаю жодного випадку, щоби Михайло Володимирович чи Тетяна Аркадіївна виглядали втомленими на парі. Завжди на піднесення і з живим інтересом до власного предмета. Втома була потім, після пар... Це був той візантійський випадок, коли вчителем ставав той, хто вчив власним прикладом. Із відходом Михайла Володимировича та Тетяни Аркадіївни відійшла в минула ціла епоха української історичної науки, української гуманітаристики. Професор Кірсенко був справжнім професором європейського зразка. Він єдиний із викладачів Могилянки і не тільки, хто вчив студентів норм наукового етикету. Жодного разу у спілкуванні з колегами в Європі ці знання не підвели. Після вихолощеного советським союзом суспільства це було вкрай необхідно. Пригадую, як у навіть приватних розмовах, десь за філіжанкою кави Михайло Володимирович ніжно називав Тетяну Аркадіївну (в третій особі) «доцент Балабушевич», а вона, у відповідь — «професор Кірсенко». Те саме було й на парах. Власне європейська традиція й вимагає в офіційній обстановці звертатися в третій особі, а не, як у нас, «по-більшовицьки», напрями.

Михайло Володимирович і Тетяна Аркадіївна всіляко намагалися залучити мене до навчального процесу. Кілька років поспіль Тетяна Аркадіївна запрошувала прочитати лекцію про Візантію в рамках її курсу історії Центрально-Східної Європи. При цьому найуважнішими слухачами й були власне Тетяна Аркадіївна та Михайло Володимирович, які сиділи на перших партах. Це змушувало відчувати себе не лише лектором, а й водночас студентом. Пам'ятаю, здається, після першої лекції ми пішли випити кави. Тетяна Аркадіївна завжди брала мені до кави ще якесь тістечко, а то й не одне і змушувала його з'їсти. Й за кавою після лекції Михайло Володимирович наголосив: «Добре, що ти пишеш на дошці!». Ніколи на це не звертав уваги — просто писав, малював, креслив і все. Це була звичка з фізико-математичного минулого, де інакше не можна. Виявляється, то була добра звичка, яка розкривала хід викладу, хід думки у процесі викладу, чого неможливо досягнути в мертвій картинці презентації. З того часу я почав писати й малювати, по можливості (онлайн цієї можливості не дає) на всіх лекціях, зокрема тих, що читав за кордоном, чи то в Польщі, чи в Німеччині.

Лекціям передував вступ Тетяни Аркадіївни, в якому вона дещо розповідала про мене, і, як на

мене, перебільшуючи мої заслуги. Однак така оцінка змушувала підтягуватись до того рівня. Вже не пам'ятаю, чи то на третій, чи то на четвертий раз Михайло Володимирович ще в аудиторії після закінчення лекції сказав: «Сьогодні ти заперечив все, що розповідав у попередні роки!». Це була правда, але правда була і в тому, що він слухав ті лекції не «для протоколу», оскільки добре пам'ятав попередні виклади. Проте з карантинном, а потім повномасштабним московським вторгненням лекції перейшли в онлайн-режим. Спершу, за день, ми зв'язувалися з Тетяною Аркадіївною для перевірки зв'язку. З нею більше говорили про приватне, вона цікавилась донею, згодом — доцями та здоров'ям. Мене ж цікавило насамперед її здоров'я і здоров'я Михайла Володимировича. Читати лекцію онлайн убивчо, особливо, коли студенти ставлять замість себе заставки. Єдина, хто уважно слухав, — це була Тетяна Аркадіївна.

Намагався Михайло Володимирович затягнути мене в Могилянку читати якийсь курс, зокрема пропонував вести за ним семінари з теми міжнародної політики XIX ст. Але з того нічого не вийшло, як нічого не вийшло і з його звернення до декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Івана Патриляка (11 грудня 2021 р.). Той навіть не відповів...

Попри велику викладацьку зайнятість ні Михайло Володимирович, ні Тетяна Аркадіївна не були поза політикою. Вони активно цікавилися політичним і суспільним життям України і намагалися там, де можна, впливати на хід подій. Пам'ятаю, коли вже почалася війна, десь у квітні 2014 р. ми зустрілися (здається, в «Трапезній»), і Тетяна Аркадіївна з піднесенням розповідала, як Михайло Володимирович щодня, як тільки вставав, кілька годин писав листи за кордон з інформацією про події в Україні. Професор Кірсенко знав низку європейських мов і мав багато друзів і колег за кордоном. Його думка (листи) була важливою для формування уявлення про українські події в наукових і дипломатичних колах Європи та Америки. Найцікавіші відповіді з-за кордону він пересилав і мені. Це його вагомий внесок у нашу Перемогу над московським окупантом!

Загалом і Михайло Володимирович, і Тетяна Аркадіївна живо цікавилися всіма подіями, що відбувалися в науковому житті. Вони постійно просили надсилати всю інформацію про мої заходи та свої публікації. На жаль, я не завжди міг виконати це прохання, інколи через звичайну перевтому, але намагався інформувати про все,

що відбувалося в Інституті археології чи в Софії Київській. Прикметно, що коли Михайло Володимирович не міг прийти особисто, як правило, він когось присилав. Пам'ятаю, був якийсь захід у Софії, і після нього підійшла одна пані і сказала, що вона від професора Кірсенка, який не просто порадив сходити на захід, а наголосив: «Це ж Софія!».

Власне в Софії Київській ми й бачилися востаннє. Це було 29 червня 2023 р. В самому соборі в центральній наві було організовано виставку-презентацію монографій професора Надії Миколаївни Нікітенко. Зал був заповнений, і мені довелося сісти на другий ряд, із краю, бо знав, що маю виступати (хоча за школи та студентських років не люблю сидіти на перших рядах). Коли захід почався, Михайла Володимировича ще не було. Однак за кілька хвилин він підійшов і сів на першому ряді, який чи не єдиний залишався вільним. Він був сам, однак через плече була перекинута дамська сумочка, що свідчило про присутність у соборі й Тетяни Аркадіївни. Так званий карантин, згодом повномасштабне вторгнення призвели до того, що ми не бачилися кілька років, а контактували лише засобами зв'язку. Тут, у соборі, я вперше звернув увагу, як постаріли Михайло Володимирович і Тетяна Аркадіївна. Раніше здавалося, що вони, як і Могілянка, вічні і незмінні...

Захід вів п. В'ячеслав Корнієнко, першою виступала сама Надія Миколаївна, яка розповіла про свій науковий шлях, прихід до Святої Софії та її дослідження. Пан В'ячеслав поглядом запитав, чи давати наступне слово професору Кірсенку? Звісно, так! Михайло Володимирович поважно підвівся і зі своєю незмінною посмішкою поділився спогадами про студентські роки, оскільки був одногрупником Надії Миколаївни. Пам'ятаю, як певний смуток оповив Надію Миколаївну, адже йшлося про таке далеке й водночас недавнє минуле, про минулу юність. Вони не просто були одногрупниками, а на курсах зі спеціалізації «Всесвітня історія» навіть сиділи за однією партою і лишилися близькими друзями на все життя. Михайло Володимирович говорив біля Царських воріт і згадав, що дівоче прізвище Надії Миколаївни — Заворотня. По-перше, він його пам'ятав через стільки років, а по-друге, лише Михайло Володимирович міг побачити Божий знак у дівочому прізвищі Надії Миколаївни, що вона стала дослідницею Софії Київської, адже змогла переступити за ворота усталених поглядів і за царські ворота Святаї Святих України — Софії Київської. Загалом Михайло Володимирович був великим гумористом.

Так, на палітурці першого видання докторської монографії Надії Миколаївни «Русь і Візантія в монументальному комплексі Софії Київської» (Київ, 1999) було зображено Оранту, а під нею — «Н. М. Нікітенко» і нижче назва монографії. Ця палітурка дала привід до жарту Михайла Володимировича, що нарешті він дізнався, як звати ту жінку (Оранту). Символічно, що й докторські дисертації Михайло Володимирович і Надія Миколаївна захищали в одному інституті — моему рідному Інституті української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, відповідно, у 1998 і 2002 р. Більшість тих, хто захищався у Вченій раді Інституту археології, боялися «п'яти запитань» від професора Василя Іринарховича Ульяновського. Згадував про запитання від Василя Іринарховича і Михайло Володимирович, який відповів на них просто: «Василію, за що ти мене так не любиш?» — і при цьому щиро посміхався.

Після Михайла Володимировича п. В'ячеслав дав слово мені. Коли вийшов і обернувся до аудиторії, побачив Тетяну Аркадіївну, Руслану Вікторівну Демчук і низку інших викладачів із Могілянки. Відтак почав із жарту: «Тут так багато моїх викладачів, що я знову відчуваю себе студентом Могілянки». Так воно і було. Згадав своє навчання, як захопили дослідження Надії Миколаївни ще в студентські роки і підвів до теми Володимира Великого. Я добре знав, що у зашнику пам'яті Михайла Володимировича є багато цікавих «смаколиків», яких окрім нього ніхто не знав. Так і сталося. Його очі засвітилися, і він навіть сам попросився ще дещо доповнити, і його виступ став окрасою заходу. Після закінчення виставки-презентації поспілкувалися у вузькому колі, зокрема говорили про проблеми викладання історії Візантії та загалом розвитку візантиністики в Україні. Михайло Володимирович цією темою дуже переймався. Знав він і грецьку мову. Історії Греції (зовнішньої політики) стосувалася його кандидатська дисертація (Київ, 1973), низку грецьких книжок із власної бібліотеки подарував мені, які на сьогодні для мають не лише наукову, а й меморіальну цінність. Михайло Володимирович добре розумів, що Україна, як країна візантійського спадку, мусить мати добре поставлену візантиністику.

Ми вийшли з Собору, Михайло Володимирович і Тетяна Аркадіївна сказали, що хочуть ще побути в Софії. Вони сіли на лавочку біля центральної алеї, там, де на Різдво ставлять Софійську ялиночку. Як зараз пам'ятаю їхні образи... Таке відчуття, ніби вічність біля них застигла...

23 серпня 2023 р. ми планували презентацію чергової книжки в Митрополичому будинку Національного заповідника «Софія Київська». Це була книжка Мирона Кордуби «Територія і населення України. Географічний і статистичний огляд», підготовлена і видана колективом Музею історичного центру Києва під керівництвом Наталії Михайлівни Клименко. Саме за цю книжку й дякував Михайло Володимирович у згаданому на початку листі від 2 вересня 2023 р.

На жаль, через якісь там «плани» того, що сидить на Банковій, і страхи мера Києва перед можливим московитським обстрілом столиці презентацію довелося перенести на 25 серпня. Михайло Володимирович не обіцяв, але й не відмовив: «Дмитрику, сподіваюся прийти в п'ятницю, хоч забагато плутанини». Однак 25-го я не міг бути, я мав поїхати на кілька днів з Києва... 25-го увечері зателефонував до Наталії Клименко, запитав, як пройшов захід. «Ваш Професор був!» — цієї відповіді було достатньо для розуміння, що захід пройшов вдало. На щастя, зберігся понад двадцятихвилинний відеозапис виступу Михайла Володимировича на презентації.

Очевидно, це останній публічний виступ професора Кірсенка. Вже цього року, 10 липня ми мали презентацію цієї ж книги в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав», а Михайло Володимирович промовляв до нас уже лише з екрана...

Якось, десь у 2010-ті роки, але ще до Майдану й війни, зустрівся з товаришем і колегою Сергієм Зозулею в сквері Золотих воріт. Очевидно, вирішували якісь питання, пов'язані з підготовкою чергового випуску «Ніжинської старовини», активним дописувачем якої я на той час був. У сквері Золотих воріт, оскільки поруч однойменна станція метро, великий потік людей. Проте не помітити Михайла Володимировича і Тетяну Аркадіївну я не міг. Помітив їх ззаду, і вони мене, очевидно, не бачили. Вони йшли повагом, взявшись, як закохані юнак і юнка, за руки, а іншій руці тримали кульки від МакДональдза. Скроні покрила сивина, а вони зберегли дитячу ширість почуттів. Дивитись на цю пару були мило і радісно. Вони плавно віддалялися, я дивився їм услід, і з ними віддалялися мої студентські роки і моя юність...